

ПЕРЕДУМОВИ ГОЛОДУ 1946–1947 рр. В УКРАЇНІ

Завершальний етап Другої світової війни в глобальному масштабі явно складався на користь СРСР, вів до встановлення ним нових кордонів і величезної зони впливу за їх межами. Більша частина нових кордонів була де-факто або де-юре визнана ще в роки війни, визнання інших уявлялось радянській дипломатії справою фактично вирішеною.

В СРСР з урахуванням уроків війни розроблялися і більш далекі геополітичні заявки на європейському і середземноморському напрямках. “Максимальна зона безпеки” СРСР повинна була включати в себе не тільки всіх західних сусідів СРСР, а й Швецію, Норвегію, а також Туреччину. Крім того, намічалось збереження радянської присутності на півночі Ірану, інтернаціоналізація Кільського каналу і отримання під індивідуальну опіку деяких колишніх італійських колоній.

Перемога у Другій світовій війні ще більше зміцнила міжнародне становище СРСР. Значно зріс авторитет і претензії Радянського Союзу як визволителя ряду народів і країн від окупації військами гітлерівської коаліції. Його геополітичні “трофеї” почали перебазовуватися із зони претензій у зону постійної приналежності. Тому визволителі не поспішали повертатися на батьківщину. Радянські війська знаходилися в Центральній, Східній і Південно-Східній Європі, Північно-Східному Китаї, на Курильських островах і на Сахаліні. Під радянський вплив попали Фінляндія, Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина, Болгарія. Радянські військові гарнізони стояли у Відні та Берліні. Значним впливом користувався радянський Союз в Югославії та Албанії.

Комунізм наступав повсюдно – і в Європі, і в Азії. Греція була охоплена громадянською війною. Радянський Союз надавав потужну підтримку комуністичним партіям Італії та Франції, які справляли все більший вплив на внутріполітичне становище у своїх країнах. СРСР ставав новою великою державою, а Сталін повноправним членом “великої трійки”. В умовах, коли Англія вийшла з війни ослабленою, а могутня Америка була віддалена від Європи, Сталін міг претендувати і на більшу роль у світі. Саме тому 9 лютого 1946 р. на зустрічі з виборцями Сталінського виборчого округу міста Москви він упевнено заявив: “Мова йде вже про те, що радянський суспільний лад виявився більш життєздатним і стійким, ніж нерадянський суспільний лад, що радянська спільнота є ліпшою формою організації суспільства, ніж у будь-якого нерадянського суспільства”. Така упевненість і переконаність диктували і відповідну поведінку. Сталін фактично оголосив “холодну війну” всім країнам, які не хотіли переймати радянський досвід організації життя суспільства.

А що ж Сполучені Штати? За президента Рузвельта Радянський Союз міг розраховувати на врегулювання світових проблем з урахуванням його інтересів.

Однак 12 квітня 1945 р. Рузвельт помер. До влади в США прийшов малоосвічений і прямолінійний Трумен. З того часу і почав посилюватися жорсткий тон у ставленні до СРСР, наростати суперечності між СРСР та США. Уже в другій половині квітня 1945 р. була обнародована доповідь “Проблеми і цілі політики Сполучених Штатів”, якою була підведена концептуальна база під нову жорстку стратегію. В її основі лежало уявлення про СРСР як про нового “євразійського гегемона”, який здатний в силу його природних “експансіоністських прагнень” “стати для США найбільшою загрозою з усіх відомих до цього часу”. В документі стверджувалося, що США “ніяк не можуть чекати, поки російська політика повністю себе виявить”, бо “переважним імперативом ситуації є майбутній військовий потенціал Росії і та велична загроза, яку вона буде становити Сполученим Штатам, якщо досягне успіхів в об’єднанні ресурсів Європи і Азії під своїм контролем”. У серпні 1945 р. за наказом Трумена було проведено атомне бомбардування японських міст Хіросіма і Нагасакі – як демонстрація світові американської сили.

5 березня 1946 р. Черчіль констатував незаперечний факт – від Балтики до Адриатичного моря опустилась „залізна завіса”. Невиразне протистояння переросло у “холодну війну” між колишніми переможцями. У світі розпочалася невпинна гонка озброєнь і на перший план висунулась небезпека „холодної війни”. 2 квітня 1946 р. в СРСР було створено ядерний центр “Арзамас – 16”. 1 липня Сполучені Штати Америки провели перше повоєнне випробування атомної бомби на атолі Бікіні. “Холодна війна” набирала обертів. Сталінське керівництво все більше ізолювало країну від зовнішнього світу, прагнуло не просто обмежити, а взагалі припинити контакти радянських людей з іноземцями, які особливо зросли у роки війни. З цією метою було прийнято, зокрема, Указ Президії Верховної Ради СРСР про заборону шлюбів з іноземцями. Приводом до його прийняття стало невдоволення Сталіна шлюбом, який був укладений у кінці 1946 р. між радянською громадянкою Тамарою Вегер і югославом Жарко Брозом – сином Й.Б. Тіто. Особливістю Указу було те, що не тільки заборонялися шлюби з іноземцями на майбутнє, а й вже укладені оголошувалися недійсними. Це був один з найбільш нелюдських законів за всі роки радянської влади. Його впровадження в життя вело до того, що значна частина громадян, особливо молоді, за зв’язки з іноземцями попадала в ГУЛАГ.

Утримання завойованих Радянським Союзом високих позицій у Європі та світі вимагало величезних матеріально-фінансових ресурсів. І це певною мірою усвідомлювало радянське керівництво, мобілізуючи всі внутрішні сили і можливості країни, свідомо йдучи на невиправдані жертви задля утвердження домінуючого впливу в Європі та світі.

Значно легше було організувати допомогу повоєнним країнам. Сполученим Штатам Америки, які вийшли з війни не знесиленими, а, навпаки, небувало могутніми. Вони готові були допомогти європейським державам

якнайскоріше вибратися із стану повоєнної господарської розрухи і тим самим відвернути дрейф у бік комунізму. СРСР не хотів допустити у свою зону впливу американців, тому логічно сам повинен був надавати матеріальну допомогу європейським країнам. Хоча керівництво Радянського Союзу було стурбоване не стільки об'єднанням зусиль всіх постраждалих від війни країн для якнайшвидшого відновлення економіки, скільки створенням своєї власної, незалежної від заходу політико-економічної системи. В 1946–1947 рр. були підписані мирні договори з переможеними державами та державами–сусідами СРСР. Відповідно до підписаної у лютому 1946 р. польсько-радянської угоди Радянський Союз повинен був поставити до Польщі 200 тис. тонн зерна для весняної сівби. У квітні 1946 р. було підписано угоду про поставку Франції, де в той час фактично комуністи і соціалісти контролювали уряд, 500 тис. тонн зерна. Загалом експорт зернових з Радянського Союзу у 1946 р. становив 1,7 млн. тонн, або 10% всього заготовленого зерна того року. Протягом 1946–1947 рр. в країни Центральної та Західної Європи – Польщу, Чехословаччину, Румунію, Болгарію, Німеччину, Францію – з СРСР було вивезено 2,5 млн. тонн зерна.

Все це серйозно впливало на особливості внутрішньої політики Радянського Союзу. Основною її рисою стало те, що зразу ж після війни з новою силою став проводитися попередній довоєнний курс на форсований розвиток важкої промисловості і найважливішої її складової – воєнно-промислового комплексу. В зруйнованій війною країні це було особливо складно робити. Крім репарацій, ніяких інших джерел для стимулювання розвитку економіки не було. Тому знову основним джерелом коштів мало стати село, хоча воно само знаходилося у кризовому стані. В ході війни були зруйновані і пограбовані близько 30 тис. колгоспів, радгоспів та МТС України, практично не залишилося тракторів чи комбайнів, різко скоротилося поголів'я худоби. Великої рогатої худоби залишилося 43% довоєнної кількості, коней – 30%, овець і кіз – 26%, свиней – 11%. Значно скоротилися посівні площі, вкрай низьким залишався рівень агротехніки.

Війна позбавила життя мільйонів людей, серед яких основну частину становили жителі сільської місцевості. В результаті у руїнах лежало 28 тис. сіл. У сільському господарстві залишилось зовсім мало фізично здатних до праці людей. Багато чоловіків загинуло на фронтах, демобілізація з армії затягувалася. Гостро постало питання з кадровим забезпеченням колгоспів. На 80% основною робочою силою у повоєнному селі були жінки. Широко використовувалася праця підлітків віком з 12 років. Між тим, сільське господарство не стало пріоритетним напрямком розвитку радянської економіки, не позбавлялось феодально-кріпосницьких пут.

Радянські люди надіялися, що після переможного завершення війни в країні відбудуться зміни на краще. Однак цього не сталося. 1946–1947 рр. стали поворотними у взаєминах влади і суспільства. Влада не прагнула та й не могла реформувати економіку, політику, ідеологію, спрямувати їх в демократичне русло. Вона переключила енергію суспільства на пошуки чергових ворогів – зовнішніх і

внутрішніх, “ворожої руки”, “шкідників”, а в Україні, звісно, “українських буржуазних націоналістів”. В суспільну свідомість була знову запущена теза про наявність “тимчасових труднощів”, пов’язаних з відбудовою зруйнованого війною народного господарства, із складнощами зовнішньополітичної обстановки.

В суспільстві продовжувала домінувати насаджувана Сталіним доктрина будівництва нового, вищого суспільства – комунізму. Однак на відміну від класиків наукового комунізму, які твердили про зменшення ролі, а згодом і відмирання держави, Сталін пов’язував будівництво нового суспільства із зміцненням державної влади. Відповідно радянська державність, участь в комуністичному будівництві, патріотизм виходили на перший план в ідеологічній архітектурі радянського режиму. Радянськими патріотами могли називатися лише ті громадяни, які безумовно схвалювали і підтримували генеральну лінію партії, поділяли їх мету і діяльність по створенню комуністичного майбутнього. Формування нової ідеології патріотизму – патріотизму “нового, вищого типу” з одного боку складала систему координат для протистояння із Заходом, а з іншого – вимагала суттєвої ревізії ставлення до недавнього вітчизняного минулого, до теорії царської Росії. Тому розгорнулася повна реабілітація того, що зовсім нещодавно не сприймалось у радянському суспільстві. Такий поворот у ставленні до історичного минулого суттєво підсилював державницьку лінію Сталіна, а оскільки йшлося про царську Росію, то акцент робився, звичайно, на великоруську державність. Звідси і підсилення великоруських настроїв у повоєнному радянському суспільстві. Звідси і активізація наступу на національні права і свободи народів, які населяли Радянський Союз.

В лютому 1946 р. відбулися вибори до Верховної Ради СРСР. Потужним був морально-політичний тиск на виборців, хоча люди, як зазначалося, надіялись на зміни. Їх не було і це викликало невдоволення населення. НКВС СРСР фіксував масу критичних настроїв у суспільстві напередодні виборів: “Ось тепер війна закінчилась... І що ми маємо? Абсолютно нічого... Хіба це влада? Це справжні грабіжниками і бандити, які ведуть до того, щоб знову була війна або повстання”.

Отож, вибори відбулися, відбулися на безальтернативній основі, які, як і розраховував Сталін, підтвердили “морально-політичну єдність” і “непорушність блоку комуністів і безпартійних”, тому руки були розв’язані, щоб діяти старими, випробуваними і звичними методами – адміністрування, репресій, переслідувань, тиску, ігнорування думки народу. А щоб тримати його під жорстким контролем – невпинно зростав бюрократичний апарат. Зокрема, штат Міністерства заготівель СРСР у 1946 р. було збільшено більш як у двічі – з п’яти тис. до 11,5 тис. осіб. Чисельність працівників апарату заготівель того року становила близько 400 тис. осіб.

Передумовою голоду, безумовно, можна вважати і упереджене, м’яко кажучи, ставлення Сталіна та його оточення до селянства взагалі, а до українського особливо. Українські селяни, на думку вищого партійно-радянського керівництва, потребували перевиховання, як такі, що перебували під окупантами і “зазнали впливу чужої ідеології”.

В сукупності чинників економічний тиск на село зростав. Селяни були переобтяжені виконанням різного роду зобов'язань і обов'язків, платних і безплатних, перед державою. Попри те, що війна закінчилася, селяни продовжували виконувати повинності, які були встановлені ще до, або під час війни. Зокрема, колгоспники мали щорічно виробляти фіксовану кількість трудоднів, брати участь у лісозаготівлях, торфорозробках, дорожніх роботах. З 1940 р. в країні діяв погектарний принцип нарахування обов'язкових поставок з колгоспів. При цьому закупівельні ціни на зерно, картоплю й продукцію тваринництва не змінювалися ще з 1928 р., а ціни на промислову продукцію постійно зростали¹.

Великий податковий тягар був покладений на західноукраїнське населення. В Західній Україні продовжували діяти норми державних поставок сільськогосподарської продукції, встановлені в умовах воєнного часу. Зокрема, у 1946 р. відповідно до постанови РНК СРСР там був збережений діючий у 1945 р. порядок проведення обов'язкових поставок державі продуктів тваринництва².

Обов'язковими були поставки державі сільгосппродуктів, вироблених в особистому підсобному господарстві. Ухвалений ще в 1939 р. Закон про сільськогосподарський податок застосовувався в найбільш жорстких і антигуманних формах. Згідно з цим законом, оподатковувались кожна тварина, кожне плодове дерево. У 1946 р. кожен селянський двір мав здати державі в середньому по 40 кг м'яса, 200 літрів молока (і це в той час, коли 43% колгоспників не мали корів), по 90 штук яєць, заплатити від 5 до 10 руб. за кожне плодове дерево на присадібній ділянці. 19 березня 1946 р. постановою Радою Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) середньорічні норми поставок молока державі встановлювались у розмірі до 260 л з кожної корови колгоспника і до 300 л – з кожної корови, яка знаходилася у власності одноосібника.

Крім натурально-продуктових повинностей, українські колгоспники мали виконувати ще й грошові. Це були державні і місцеві податки, державні позики, інші платежі. Селяни платили сільськогосподарський податок, податок на коней одноосібних господарств, стягувались загальні збори з усього населення країни, зокрема з холостяків, одиноких і малосімейних громадян. З 1942 до 1946 р. все населення СРСР залучалось до виплати воєнного податку. Відповідно до прийнятого у 1942 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР про місцеві податки і збори сільське населення залучалося до сплати земельної ренти, податку з будівель, з власників транспортних засобів включаючи велосипеди, власників худоби, разових зборів на колгоспних ринках. Майже кожна сім'я в сільській місцевості виконувала так зване самообкладання, яке формально вважалося добровільним³.

Іншим чинником, що завдавав великої шкоди селу, був інститут уповноважених, через який здійснювалося державне керівництво колгоспами. Перед уповноваженими стояло конкретне і основне завдання: будь-якими шляхами і методами домогтися виконання планів хлібозаготівель. При цьому застосовувались будь-які методи, в тому числі й карально-репресивні.

Нелегким для селян був сільськогосподарський податок, який постійно зростав. Ним обкладались всі доходи особистого господарства колгоспників і одноосібників. Найбільшим був воєнний податок, в основі якого лежав принцип подушного обкладання. Сільське населення платило його за твердими ставками, диференційованими за областями і навіть окремими населеними пунктами в залежності від середнього доходу особистого підсобного господарства в даній місцевості.

Збором податків займалися податкові інспектори і ревізори, штат яких постійно зростав. В їх функції входив облік усіх джерел доходу сім'ї і організація своєчасного збору податків. Інститут податкових інспекторів і ревізорів був потужним важелем адміністративного і морально-психологічного тиску на селянство.

Основною сферою виконання відробіткової повинності була занятість у громадському господарстві колгоспу, яка складала найбільший часовий відрізок в трудових затратах сімей колгоспників. Особливо підвищене навантаження по виконанню відробіткової повинності в колгоспах України несли жінки та підлітки. Держава суворо регламентувала робочий день колгоспників. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1940 р. під час збирання врожаю він починався в колгоспах з 5–6 годин ранку, а закінчувався із заходом сонця⁴.

Позаекономічний характер впливу на селянство передбачав жорстку дисципліну, дійові методи забезпечення реалізації численних повинностей. Життя і виробнича діяльність колгоспників були особливо регламентованими. За невихід без поважних причин на роботу, неякісну працю й інші порушення статуту, відповідно до його редакції 1946 р., до колгоспника могли бути застосовані такі заходи як попередження, догана, зауваження на загальних зборах, штраф до 5 трудовнів, занесення на чорну дошку, переміщення на гірше оплачувану роботу, тимчасове відсторонення від роботи, повторне виконання не якісно виконаного завдання без нарахування трудовнів. Крайньою мірою впливу вважалось виключення з колгоспу⁵.

У перші повоєнні роки в країні діяв Указ Президії Верховної Ради СРСР від 15 лютого 1942 р., відповідно до якого працездатні колгоспники, які не виробили без поважних причин обов'язкового мінімуму трудовнів, поставали перед судом і їх карали виправно-трудовами роботами в колгоспі терміном до 6 місяців з утриманням від оплати до 25% трудовнів на користь колгоспу. Крім того, вони позбавлялись присадибної ділянки⁶. Постановою радянського уряду від 31 травня 1947 р., в умовах голоду, судова відповідальність колгоспників зберігалась і надалі.

Суворе покарання чекало селян за невиконання натурально-продуктових повинностей. З 1942 р. діяла постанова РНК СРСР, якою передбачалась можливість стягнення недоїмки з господарства районним уповноваженим Народного комісаріату заготовок "в безумовному порядку". При повторному потраплянні селянина в розряд боржників йому загрожувала кримінальна відповідальність: виправні роботи до 1 року, а також позбавлення волі на термін до 2 років з конфіскацією майна. У 1945 р. дія цієї постанови була продовжена на післявоєнний період і знаходила широке застосування.

Зростаючі селянські повинності, вкрай низький рівень фінансового, матеріально-технічного і кадрового забезпечення аграрного сектору економіки, репресивні методи господарювання, нові масштаби безоплатного вилучення матеріальних і трудових ресурсів колгоспного двору поглибили кризу колгоспного виробництва. Рівень експлуатації колгоспного селянства у роки війни та перші повоєнні роки незмірно зріс і був однією з основних причин масового голоду 1946–1947 рр.

У 1946 р. в країні було розпочато кампанію по боротьбі з „розбазарюванням колгоспної землі”. У селян було відібрано й передано колгоспам значні площі, що також мало великий вплив на рівень матеріального благополуччя населення. До того ж на селян не поширювалися карткова система, пенсійне забезпечення, їм не видавали паспортів, обмежуючи цим соціальну мобільність і можливості переходу у більш благополучні для життя райони.

Варто зазначити, що у більшості регіонів України справжній голод розпочався уже в кінці 1945 р., коли у багатьох колгоспів було вилучено майже все зерно, включаючи фураж і посівні фонди, через що нічим було сплатити трудовні колгоспникам. Значна частина вилученого в селян зерна йшла в “резерв”, оскільки Радянський Союз прагнув продемонструвати “переваги” соціалізму і раніше Західної Європи відмінити карткову систему. На 1946 р. стратегічний резерв зерна, що зберігалось на складах Міністерства заготівель і створеного ще у 1938 р. Міністерства продовольчих резервів СРСР, становив 10 млн. тонн. Водночас Рада Міністрів СРСР 10 травня 1946 р. відмовилась навіть розглядати клопотання з місць щодо додаткового відпуску насінневих позичок зерна⁷. Засівати поля нерідко було нічим. „Необхідні заходи до пошуку насіння на місці”⁸ також не давали результатів.

Аналізуючи суб’єктивні чинники масових голодувань 1946–1947 рр. не варто скидати з рахунку, на чому постійно наголошують дослідники цієї соціальної катастрофи, і наявність чинників об’єктивного характеру. Йдеться передусім про згадувані наслідки Другої світової війни та про природні сили стихії – посуху, яка вразила ряд областей України у 1946 р. В результаті середня урожайність зернових у колгоспах знизилася до 3,8 ц з гектара. У південних областях вона була ще нижчою – лише 2,3 – 2,9 ц. Валовий збір усіх зернових по Україні становив 531 млн. пудів, тобто зменшився втричі порівняно з 1940 роком і був меншим, ніж у 1921 р. Звичайно, це мало негативний вплив на рівень забезпечення продовольством країни. Водночас, і в цьому фактично одностайні дослідники, хліба у країні було достатньо для харчування населення. Але радянському керівництву на чолі з Сталіним потрібно було демонструвати світові міфічні “переваги” соціалізму, утвердитися в світі як потужна військова сила, наддержавна, повернути в комуністичну ідеологію країни Західної Європи, поставляючи хліб майбутнім союзникам. Тому план заготівлі зерна встановлювали, виходячи не з вирощеного, а з того, щоб якомога більше відібрати його в селян. Попри недорід союзне керівництво вимагало від України не зменшувати

поставку хліба. Невиконання планів зернозаготівлі оголошувалося злочином перед партією і радянською державою.

Ускладнювала ситуацію із забезпеченням населення продовольством і мізерна оплата трудодня. Колгоспів, що не розподіляли зерна на трудодні в СРСР у 1946 р. було більше 10%, а в 14,2% – видавали менше, ніж 100 г хліба. У багатьох селах колгоспникам зовсім не видавали картоплі, овочів, фуражу. Близько 37,5% колгоспів виплачували за один трудодень до 60 коп., а близько 30% – не виплачували жодної копійки.

Таким чином, державна політика, немилосердні хлібозаготівлі, прагнення упокорити, поставити знову під тотальний контроль розбурхане війною і повоєнними надіями суспільство, викачати нові кошти з села для військових цілей, для чергового протистояння з “класово ворожим” капіталістичним світом, передували і були першопрчиною чергової трагедії українського народу.

Масштаб післявоєнного голоду, зазначають дослідники, був значно меншим від голодомору 1932–1933 років, та й наслідки його були іншими. Але страждання і смерть людей були такими ж трагічними. У жовтні 1947 р. Україна під проводом Л. Кагановича і М. Хрущова виконала план хлібозаготівель, відповідно до їхнього рапорту Сталіну, на 101,3%. Навесні 1948 р. керівники республіки були відзначені високими державними нагородами. Але колгоспи і колгоспники знову залишилися без хліба. Голод і недоїдання продовжувалися.

* * *

За останні десять років значно просунулися вперед дослідження голодомору 1946–1947 рр. в Україні. Однак ще немало проблем залишаються поза увагою істориків або недостатньо розроблені. Зокрема, в регіональному аспекті, в контексті біографічному, міжнародно-правовому, соціально-побутовому, етнонаціональному та ін. Сьогодні сприятливі умови для розширення джерельної бази досліджень як у центрі, так і на місцях.

Ми повинні потурбуватися і про те, щоб пам'ять про жертви третього голодомору не притуплювалася. Очевидно варто порушити питання про встановлення пам'ятних знаків жертвам голодомору 1946–1947 років, особливо в областях, які найбільше постраждали від цього лиха.

¹ Історія селянства Української РСР. У 2-х т. – Т. 2. – К., 19... – С. 358.

² Див.: Голод в Молдове (1946–1947). Сб. документів. – Кишинев, 1993. – С. 169.

³ *Марьяхин Г.Л.* Очерки истории налогов с населения СССР. – М., 1964. – С. 189, 190.

⁴ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917–1967). В 6 т. – Т. 2. – М., 1967. – С. 763.

⁵ Примерный Устав сельскохозяйственной артели. – М., 1946. – С. 55.

⁶ Важнейшие решения по сельскому хозяйству за 1938–1946 гг. – М., 1948. – С. 310-311.

⁷ Голод в Україні. 1946 – 1947. Документи і матеріали. – К., 1996. – С. 25.

⁸ Там само. – С.26.